

Тимошенко В.І.

Національна академія внутрішніх справ

ДЕФОРМОВАНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті розглядається сутність, різновиди й фактори деформації правосвідомості, такі, як її спотворення, негативні зміни в структурі, пов'язані з порушенням сприйняття правової дійсності. Це стійка негативна зміна правосвідомості індивіда, пов'язана з порушенням адекватного сприйняття сфери правового світу, наданням праву неправових властивостей. Деформація тягне за собою формування в суб'єкта помилкової системи сприйняття та оцінки властивостей права, надання йому вигаданих (як негативних, так і позитивних) характеристик, порушення пізнання сутності права. Деформована правосвідомість позначається на громадській моральності, знищує моральні засади, які регулюють відносини в суспільстві й руйнує яких у найближчому майбутньому обов'язково позначиться на публічній безпеці, призведе до протиправної поведінки.

Деформація правової свідомості (всі її різновиди) детермінована й причинно-зумовлена негативними процесами соціального середовища. Вона завжди є результатом негативного впливу чинників економічного, соціального, політичного, правового, ідеологічного, етичного, організаційного характеру. Важливими є й психологічні, біологічні фактори, які також певною мірою визначають той чи інший варіант поведінки людини в кожному конкретному випадку. Розглядаються поведінкові компоненти правосвідомості, які впливають на правову поведінку особистості, а саме: правові установки, ціннісні орієнтації, переконання, цілі, мотиви. Деформована правосвідомість може бути як наслідком, так і передумовою десоціалізації особистості, тобто соціального відчуження, що зводиться до мінімуму потреби й інтереси людини, трансформує її соціально-психологічні якості аж до апатії, стресу, депресії, агресії.

Обґрунтовуються думка, що необхідною складовою частиною профілактики правопорушень є розвиток правосвідомості громадян. Держава, що прагне досягти прогресу в подоланні протиправної поведінки, має боротися з корупцією, забезпечити верховенство закону, сприяти тому, щоб високі моральні цінності були значущими для людини, яка має можливість законним шляхом реалізувати свої законні інтереси.

Ключові слова: правосвідомість, деформація, протиправна поведінка, нігілізм, мотив, право, держава.

Постановка проблеми. Соціальні трансформації завжди справляли суперечливий вплив на стан суспільства. Нестабільний його розвиток у сучасній Україні, неможливість законним шляхом реалізувати права й свободи, криза в соціальній, економічній і духовній сферах, занепад економіки, війна на сході країни, безробіття, зубожіння населення, його масова міграція, в тому числі й за кордон у пошуках роботи, а то й безпеки, корупція, девальвація національної валюти, утвердження культу споживання, насильства, цинізму й лицемірства, злочинність – все це, на жаль, реалії сьогодення. Трансформація ідеології та моралі сприяє проявам тенденції до правового нігілізму, неповаги до закону й права, переоцінки певних форм девіантної поведінки. Поведінка ж, як відомо, визначається рядом факторів, не останнім серед яких є правосвідомість,

у випадку деформації якої людина стає схильною до насилля, агресії, правопорушень. Нині можемо спостерігати, як деформована правосвідомість сприяє криміналізації суспільства, що призводить до реальної загрози безпеці особи, суспільства, держави. Зазначені обставини визначають **актуальність** теми статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми правової свідомості досліджували сучасні вітчизняні й зарубіжні вчені-юристи, філософи, соціологи, а саме: С.С. Алексеєв, І.В. Андреева, Н.О. Волковицька, В.В. Головаченко, О.Г. Данильчин, С.І. Захарцев, І.О. Ковальов, М.І. Козюбра, Л.О. Макаренко, І.М. Максимова, М.І. Матузов, Н.О. Осипова, І.О. Панчук, П.М. Рабінович, О.С. Скакун, С.С. Фоменко й інші. Зокрема, філософ І.А. Андреева аналізувала вплив суспільної правосвідомості на пра-

восвідомість індивідуальну [1]. Дослідженням генезису, логіки розвитку й можливостей зняття суперечностей правової свідомості в епоху глобалізації займався І.О. Ковальов [2]. Осмислення правової свідомості в сучасній юридичній науці розглядала Л.О. Макаренко [3]. Комплексне дослідження ролі правосвідомості у встановленні демократичних основ державного й суспільного ладу провела І.О. Панчук [4]. Про деформацію правосвідомості вчених-юристів писав С.І. Захарцев [5]. Всі вони характеризували сутність правосвідомості, її структуру й різновиди.

Протиправна поведінка, її сутність, причини й наслідки також не залишилися поза увагою дослідників. Зазначеним проблемам присвятили свої праці Ю.М. Антонян, О.О. Гогін, В.Є. Емінов, Є.П. Ільїн, Є.В. Змановська, О.Л. Ковальова, В.М. Кудрявцев, О.М. Костенко, В.В. Лазарев, О.В. Малько, Ю.Н. Оборотов, В.Ф. Сіренко й інші. Так, О.О. Гогін розробив методологічні, гносеологічні, теоретичні й практичні аспекти сучасної концепції правопорушення. Дослідивши правопорушення в соціально-філософському та юридичному вимірах, він дійшов висновку, що воно є «системним, багатограним, антисоціальним явищем, різновидом конфліктної поведінки, сутність правопорушення полягає в тому, що воно заподіює шкоду суспільним відносинам, правам та інтересам особи, суспільства й держави загалом» [6]. В.М. Кудрявцев вбачав визначальну рису протиправної поведінки в тому, що вона суперечить наявним суспільним відносинам, завдає або здатна завдати шкоди правам та інтересам громадян, колективів і суспільства загалом [7, с. 150]. Слід зазначити, що в працях вчених-юристів увага акцентувалась переважно на зовнішніх, об'єктивних факторах протиправної поведінки. Однак на увагу заслуговує і суб'єктивна сторона такої поведінки. Поза увагою дослідників часто залишається проблема причинно-наслідкового зв'язку деформації правової свідомості й протиправної поведінки. В умовах розширення обсягу прав і свобод за одночасної трансформації та переоцінки соціальних цінностей деформація правової свідомості стає визначальною передумовою протиправної поведінки й негативно позначається на умовах існування кожної людини.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз зв'язку деформованої правосвідомості й протиправної поведінки, визначення детермінант деформації правосвідомості й позначення шляхів запобігання проявам протиправної поведінки. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких

завдань: розглянути різновиди деформації правосвідомості; встановити фактори, що призводять до деформації правосвідомості; простежити вплив правосвідомості на поведінку; визначити роль правової свідомості в попередженні протиправної поведінки.

Методологічною основою статті стала система філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціально-наукових методів, зокрема: формально-логічний, системний, структурно-функціональний, формально-юридичний, порівняння.

Виклад основного матеріалу дослідження. Деформація правосвідомості – це стійка негативна зміна правосвідомості індивіда, пов'язана з порушенням адекватного сприйняття сфери правового світу, наданням праву неправових властивостей. Деформація тягне за собою формування в суб'єкта помилкової системи сприйняття та оцінки властивостей права, надання йому вигаданих (як негативних, так і позитивних) характеристик, порушення пізнання сутності права. Нерідко вона є характерною рисою, наслідком кризи правосвідомості й, набуваючи масового характеру, сприяє посиленню цієї кризи. Деформацію правосвідомості слід відмежовувати від суб'єктивного сприйняття права. Право, будучи об'єктивно суб'єктивною категорією, має у своєму змісті момент суб'єктивного, що не свідчить про вади правосвідомості суб'єкта пізнання. Але в тому випадку, коли елемент суб'єктивного в праві гіпертрофується у свідомості суб'єкта й набуває стійкого характеру, можна говорити про трансформацію правосвідомості зі знаком «мінус»[8].

Під протиправною поведінкою розуміють діяння конкретної особи або групи, що відхиляється від загальноприйнятих стандартів у суспільстві, порушує заборонну або зобов'язальну норму права, є суспільно шкідливою або небезпечною для особистих (приватних) і суспільних інтересів, що охороняються законом, загрожує безпеці інших людей. Така поведінка тягне за собою небажані для суб'єкта наслідки, насамперед юридичну відповідальність. Протиправна поведінка свідчить про наявність конфлікту між особистістю та суспільством, між індивідуальними й суспільними інтересами, вона підриває демократичні засади суспільства, стримує його прогресивний розвиток. Особа, яка демонструє протиправну поведінку, розглядається як делінквентна особистість (делінквент), а самі діяння як делікти.

Розрізняють різновиди деформації правосвідомості. До основних серед них належить правовий нігілізм. Його сутність полягає в загальному негативно-заперечувальному, зневажливому ставленні до права, законів, чинного правопорядку. Правовий нігілізм переважно зумовлений правовою невихованістю населення, відсталістю [9]. Нігілістично налаштована свідомість формує скептичне, а то й вороже, агресивне ставлення особистості до права, яке активно насаджується носієм такої правосвідомості всьому оточенню. Індивід із такою правосвідомістю не сподівається на можливість реалізувати свої законні інтереси за допомогою права, вважає його непотрібним, не бажає поводитись згідно із чинним законодавством. Деформацією правосвідомості є і правовий ідеалізм – ідеалізація права, переоцінка його можливостей, безпідставне надання йому властивостей фактора, здатного розв'язати будь-яку проблему. З прийняттям одних лише правильних законів нерідко пов'язують можливості розв'язання всіх проблем у соціумі. Нині правовий ідеалізм формується в Україні під впливом цінностей західної демократії, які не завжди прийнятні для менталітету українця. Правова демагогія – маніпуляція ідеєю права або правовими ідеями з метою досягнення корисливих інтересів, що характерно для суспільства, яке перебуває в стані трансформації та зазнає впливу різних політичних сил. Правовий конформізм – це різновид деформації правосвідомості, за якого особа орієнтується на моделі поведінки, прийняті в певному соціумі, «підлаштовується» під ці моделі, не має власних суджень щодо права й моделі поведінки або ж легко їх змінює залежно від ситуації. Нарешті, переродження правосвідомості – це максимальна й переважно незворотна деформація правосвідомості. Індивід із такою правосвідомістю заради досягнення своєї мети завжди готовий до протиправних дій, навіть вчинення тяжких злочинів [10]. Цей різновид правосвідомості нерідко називають злочинною. Безперечно, всі названі деформації позначаються на правовій поведінці індивіда.

Деформація правової свідомості (всі її різновиди) детермінована й причинно-зумовлена негативними процесами соціального середовища. Вона завжди є результатом негативного впливу чинників економічного, соціального, політичного, правового, ідеологічного, етичного, організаційного характеру.

До економічних факторів деформації правосвідомості слід віднести економічну кризу, безробіття, інфляцію, зниження рівня життя населення, нездат-

ність держави сформувати цивілізовану соціально орієнтовану ринкову господарську систему.

Соціальні фактори: соціальна нестабільність; корупція; дезінтеграція в соціумі; ізоляція індивідів, зосередження кожного лише на своїх проблемах, впевненість у тому, що свої проблеми доведеться розв'язувати самому без будь-якої підтримки інших людей; відсутність задоволення від своєї роботи, обґрунтована впевненість у тому, що досягти успіху можуть лише злочинники й хабарники; несправедливість; відчуження громадянина від держави; нездатність держави ефективно впливати на соціальні процеси; можливі контакти зі злочинцями й аморальними особами.

Як відомо, деформована правосвідомість може бути як наслідком, так і передумовою десоціалізації особистості, тобто соціального відчуження, що зводить до мінімуму потреби й інтереси людини, трансформує її соціально-психологічні якості аж до апатії, стресу, депресії, агресії.

Процеси глобалізації, що відбуваються нині, позначаються на правовій свідомості. З поширенням глобалізаційних процесів можна спостерігати зближення не лише законодавства різних держав, а й правозастосовної практики, моральних принципів і моральності, правової свідомості, разом із тим зростає загроза втрати духовно-культурної ідентичності кожного народу. Особливу роль у цьому процесі відіграє правосвідомість законодавців, які, як свідчить практика, здатні ігнорувати історичні факти, національні й соціально-психологічні особливості народу, його менталітет. Можемо це бачити хоча б на прикладі певних нововведень у законодавчих актах, що стосуються кримінальної відповідальності й соціальної сфери. Прийняття протизаконних актів, недосконалих і неефективних законів, які порушують права громадян, звичайно ж сприяє деформації правосвідомості й криміналізації суспільних відносин.

Поведінковими компонентами правосвідомості, від яких залежить правова поведінка особистості, є правові установки, ціннісні орієнтації, переконання, цілі, мотиви.

Є різні тлумачення сутності правової установки, але найчастіше її розуміють як стан готовності, схильності суб'єкта до певної правової активності в конкретній ситуації. Правова установка є різновидом установки соціальної, вона форсується під впливом певних внутрішніх і зовнішніх факторів, є передумовою конкретної соціально значущої поведінки в процесі реалізації права. Правова установка може проявлятися по-різному, навіть у небажанні суб'єкта відсто-

ювати свої законні права або у свідомому порушенні правових заборон.

Ціннісні орієнтації є стійкою системою установок, що певним чином орієнтована на соціальні цінності й спрямовує поведінку людей стосовно цих цінностей. Домінівні установки створюють спрямованість особистості, визначають її життєву позицію та характеризують змістовну сторону ціннісних орієнтацій [11].

Правові переконання є внутрішнім сприйняттям і засвоєнням правової реальності. Вони охоплюють впевненість у справедливості або несправедливості правових приписів, доцільності або недоцільності їх дотримання, визнання їх цінністю або невизнання. Це одне з основних джерел правової активності особистості. Спрямованість же поведінкових актів значною мірою визначається внутрішніми соціально-психологічними факторами.

Мета як поведінковий компонент правосвідомості є мисленною моделлю майбутнього результату діяння, до якого людина прагне. Мотив – це спонукальна причина, привід будь-якого діяння [12, с. 97]. Визначення мотиву відповідає на запитання: чому людина діяла саме так, а не інакше. Водночас детермінація поведінки не завжди означає її мотивацію. Мотивація – це внутрішня детермінація поведінки й діяльності, яка може бути зумовлена й зовнішніми обставинами, середовищем, що оточує людину. Але зовнішнє середовище впливає на людину переважно фізично, а мотивація – процес психічний, такий, що перетворює зовнішні мотиви на внутрішні спонукання [13, с. 64]. Мотиви можуть бути позитивними (наприклад, почуття обов'язку, справедливості) й негативними (особиста вигода, низинні спонукання, заздрість, марнославство тощо).

До протиправних вчинків може призводити моральна деградація особистості. Недоліки морального виховання проявляються в тому, що людина не має жодних уявлень про обов'язок, честь і гідність, робить лише те, що їй вигідно й безпечно. Дотримання свого слова, виконання взятих на себе зобов'язань перед іншою людиною для такого індивіда не обов'язково. Він пам'ятає лише те, що повинні йому. Людина зникає, що їй можна все, всі інші особи є лише засобом досягнення її інтересів. Перешкоди, що стоять на шляху, долаються будь-якими способами й засобами, тільки б вони були

ефективні. Ситуація стає особливо небезпечною, якщо така деградація відбувається з особою, наділеною владними повноваженнями, яка має можливість впливати на долю інших людей. Протиправна поведінка таких людей стає загрозою суспільству.

Деформована правосвідомість не завжди призводить до протиправної поведінки. Так, зокрема, конформіст може утриматись від протиправного вчинку лише орієнтуючись на своє оточення, маргінала може змусити утриматись від порушення закону страх перед можливим покаранням. Від психологічної структури особистості значною мірою залежить поведінка індивіда як у процесі реалізації прав, виконанні обов'язків, так і в проблемній ситуації, яка створюється, наприклад, у результаті примусу, насильства.

Висновки. Таким чином, трансформаційні процеси в суспільстві супроводжуються наростанням негативних явищ у сферах економіки, політики, духовного життя, а також ускладненням серйозних загальнолюдських проблем, у тому числі й поширенням протиправної поведінки.

Деформація правової свідомості – це її спотворення, негативні зміни в структурі, пов'язані з порушенням сприйняття правової дійсності.

На протиправну поведінку особи впливають як зовнішні умови, так і її психологічні особливості. Одним із факторів протиправної поведінки є деформована правосвідомість.

Деформована правосвідомість позначається на громадській моральності, знищує моральні засади, які регулюють відносини в суспільстві й руйнація яких у найближчому майбутньому обов'язково позначиться на публічній безпеці, призведе до протиправної поведінки.

Необхідною складовою частиною профілактики правопорушень є розвиток правосвідомості громадян. Неможливість порушення правових принципів повинна стати внутрішнім регулятором поведінки кожного.

Правова свідомість завжди надає пріоритет справедливості. Держава, що прагне досягти прогресу в подоланні протиправної поведінки, має боротись із корупцією, забезпечити верховенство закону, сприяти тому, щоб високі моральні цінності були значущі для людини, яка має можливість законним шляхом реалізувати свої законні інтереси.

Список літератури:

1. Андреева И.В. Правосознание в системе детерминант социального поведения личности : дисс. ... канд. философ. наук : 09.00.11 ; Саранский кооперативный институт (филиал) АНО ВПО ЦС РФ «Российский университет кооперации». Саранск, 2006. 164 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/pravosoznanie-v-sisteme-determinant-sotsialnogo-povedeniya-lichnosti>.

2. Ковалев І.А. Противоречия правового сознания в эпоху глобализации: дисс. ... канд. фило-соф. наук : 09.00.11 ; Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Южный федеральный университет». Ростов-на-Дону, 2014. 149 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/protivorechiya-pravovogo-soznaniya-v-epokhu-globalizatsii>.
3. Макаренко Л.О. Осмислення правової свідомості у сучасній юридичній науці. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2018. Т. 29 (68). № 5. С. 13–18.
4. Панчук І.О. Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Вищий навчальний заклад Університет економіки та права «КРОК». Київ, 2015. 20 с.
5. Захарцев С.И. О профессиональной деформации правосознания ученых-юристов. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-professionalnoy-deformatsii-pravosoznaniya-uchenyh-yuristov>.
6. Гогин А.А. Общая концепция правонарушений: проблемы методологии, теории и практики: дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 ; ФБГОУ ВПО «Казанский (Приволжский) федеральный университет». Казань, 2011. 532 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/obshchaya-kontseptsiya-pravonarushenii>.
7. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патологии. *Избранные труды по социальным наукам* : В 3 т. Москва : Наука, 2002. Т. I. 567 с.
8. Лагун Д.А. Кризис и деформация правосознания. URL: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/121048/1/22-37.pdf>.
9. Матузов Н.И. Правовой нигилизм как образ жизни. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravo-voynigilizm-kak-obraz-zhizni>.
10. Мухін В.В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Нац. юрид. академія імені Ярослава Мудрого. Харків, 2007. 20 с. URL: https://otherreferats.allbest.ru/law/00461677_0.html.
11. Морозевич В.С. Воздействие правосознания на правовое поведение личности. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozdeystvie-pravosoznaniya-na-pravovoe-povedenie-lichnosti>.
12. Тимошенко В.І. Детермінуючі фактори протиправної поведінки. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 6 (червень). С. 94–100.
13. Тимошенко В.І. Протиправна поведінка: визначення та мотивація. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 12. С. 61–67.

Тymoshenko V.I. DEFORMED LEGAL CONSCIOUSNESS AS A PREREQUISITE FOR ILLEGAL BEHAVIOUR

The purpose of the article is to analyse the relationship between deformed legal consciousness and illegal behaviour, to determine the determinants of deformation of legal consciousness and to indicate ways of preventing manifestations of illegal behaviour. The article deals with the deformation of the legal consciousness as a persistent negative (unfavourable) change in the individual's legal consciousness, related to the violation of the adequate perception of the legal sphere and the granting of non-legal qualities to the right. The following types of deformation of legal consciousness are briefly described: legal infantilism, legal idealism, legal rigorism, legal demagogy, legal nihilism, legal conformism and rebirth of legal consciousness. All these deformations affect the legal behaviour of the individual.

The deformation of legal consciousness is determined and causally caused by negative processes of the social environment. First of all, it is the result of negative influence of factors of economic, social, political, legal, ideological, ethical, organizational and other nature.

The deformed legal consciousness affects the legal behaviour of an individual. It is one of the main causes of crimes, administrative offences, civil law delicts and disciplinary violations. Unlawful behaviour inherently means the existence of a conflict between the person and society and between individual and public interests.

Human behaviour is determined and guided by certain motives. In addition, it is necessary to take into account the experiences and feelings of a person, his needs and interests, ideals, attitudes and beliefs, legal consciousness, the purpose and means of achieving it, i.e., all that is the basis of the illegal act. Certain characteristics of the individual also contribute to unlawful behaviour.

The deformed consciousness does not always lead to unlawful behaviour. In particular, a conformist can refrain from unlawful acts only by focusing on his surroundings. However, a marginal person can refrain from breaking the law out of fear of possible punishment. The behaviour of the individual largely depends on the psychological structure of the person, both in the process of realizing rights and fulfilling responsibilities, as well as in the problematic situation, for example, due to coercion and violence.

The formation of the legal consciousness of citizens is a necessary component of the prevention of offenses. The inability to violate legal principles should become an internal regulator of everyone's behaviour.

Legal consciousness always prioritizes justice. A state, that seeks to make progress in overcoming unlawful behaviour, should help to make high moral values meaningful to the individual. This process requires certain conditions, such as: the fight against corruption, the absence of double standards, the effectiveness of the law, the opportunity to pursue legitimate interests in a legal way, etc.

Key words: *legal consciousness, deformation, illegal behaviour, nihilism, motive, law, state.*